



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

מעשה העז: סיפור עממי כמסכה

מאת ד"ר פנינה שירב

א. מעשה העז כסיפור עממי

ב. מעשה העז מאת עגנון – סיפור על שכר ועונש?

ג. ההקשר ההיסטורי

ד. הקובנציה של הסיפור העממי בשירות העיבוד הספרותי

ה. פתח למחשבה

נספח 1: המנהרה לארץ ישראל (ראו מטה)

נספח 2: הפרה המסתורית (ראו מטה)

א. מעשה העז כסיפור עממי

"מעשה העז" הוא עיבוד ספרותי של סיפור עממי יהודי שהיה נפוץ בנוסחים שונים בקהילות ישראל, מזרחיות ומערביות כאחד. נראה כי סיפור עממי זה מקורו באגדה המופיעה ב**מדרש איכה** (ראו מטה) וממקבילתה ב**תלמוד הירושלמי** (ראו מטה). נביא כאן את האגדה לשני נוסחיה וכן שני נוסחים של הסיפור העממי; הראשון **מפולין** (ראו מטה), והשני **מתימן** (ראו מטה).

לשני הנוסחים העממיים שהובאו כאן ולנוסחים נוספים (ראה **נספחים 1-2**) יש שלד סיפורי דומה: **למשפחה אחת עז המביאה פרנסה או מרפא בחלבה. אחד מבני המשפחה (הבעל או הבן) הולך בעקבות העז ומגיע דרך מערת פלאים לארץ ישראל. בן המשפחה שהגיע לארץ ישראל שולח פתק על גוף העז (תוחבו באוזנה או קושרו לצווארה), ובו הוא מזרז את בני המשפחה (הקהילה) ללכת בעקבות העז ולהגיע לארץ ישראל. העז חוזרת לבדה, ובני המשפחה, שאינם מבחינים בפתק, מתאבלים על בן משפחתם שנעלם. הם שוחטים את העז ומגלים באיחור את הפתק באוזנה. הסיכוי הוחמץ.**

בנוסחים שהובאו לדוגמה ניתן להצביע על כמה הבדלים בעלי משמעות: בנוסח מפולין היחיד שנגאל מוצג כצדיק, כבעל אמונה חזקה וכיודע סוד. הוא גר מחוץ לעיירה, ומעשיו במשך ימות השבוע נסתרים. הוא עומד בכל הניסיונות העוברים עליו במערה: מחזות אימים ופיתויי ממון ונשים.

בנוסח מתימן היחיד שזכה לקפיצת הדרך הוא רועה צאן, נער תמים, שרץ בעקבות עז עקשנית בלי לנחש את הצפוי לו. הוא אף אינו יודע, מהו אותו מקום נפלא שופע מים ופרות שהגיע אליו. שמה של ארץ ישראל אינו נזכר מפורשות בנוסח זה. המקום מתואר כגן-עדן.

בנוסח התימני מנומקת שחיתת העז בנימוקים מתחום הרגש, ואילו בנוסח הפולני היא מנומקת בשיקולי כדאיות ונוחות, שיקולים שהם מנוגדים לנימוקיו של החסיד. בשני המקרים השחיטה נתפסת לאחר מעשה כפעולה פזיזה ונמהרת.

סיפור עממי זה לנוסחיו השונים מעורר שאלה אחת מרכזית וכפולת פנים: **מדוע זכה מי שזכה, ומדוע החמיצו האחרים?** בנוסח מפולין התשובה ברורה למדיי והיא אף נזכרת במפורש: הרב גוזר תענית על בני הקהילה ומשמיע את הסברה, כי ההחמצה היא מעין עונש שהוטל על הציבור בשל מעשיו הרעים. גם עצם העמדת החסיד כצדיק, בעל השקפת עולם ייחודית, אדם הדבק באמונתו ובדרכו, מסבירה מדוע דווקא הוא זכה. לעומת זאת, בנוסח מתימן נשארת שאלה זו פתוחה. אמנם לאחר מעשה השחיטה מכיר האב בפזיזותו ומצטער עליה, אולם מעשה השחיטה מנומק עוד קודם לכן בהרחבה ניכרת, בדרך המעוררת הבנה ואהדה: "...לקח האב השכול את העז ומרוב צער וקאבו על מות בנו שחט אותה, כי לא יכול היה להסתכל בסיבת המוות של בנו..." טעות אנושית מובנת.



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות המזכירות הפדגוגית

ב. מעשה העז מאת עגנון – סיפור על שכר ועונש?

מבחינת השלד הסיפורי הולך עגנון בעקבות הנוסחים המוכרים. במה בכל זאת הוא שונה, ומהי משמעותו של שינוי זה?

בסיפורו של עגנון בולט שיתוף הפעולה בין האב ובין הבן. בדומה למה שמצאנו בנוסח התימני, אף כאן לא הכמיהה לארץ ישראל היא שמביאה את הבן לאחוז במשיחה הקשורה לזנב העז וללכת בעקבותיה. עניין זה אף לא עלה על דעתו. הבן פועל מתוך נכונות תמימה למלא את משאלתו של אביו ולהשביע את סקרנותו. האב הוא אפוא המניע הראשון לפעולה. לולא חקרנותו של האב, שלא הסתפק במרפא שהביא חלב העז לעצמותיו אלא ביקש לדעת מהו מקורו, לא היה הבן מגיע לארץ ישראל. בשלב זה של הסיפור יש השלמה הדדית בין האב ובין הבן. עניין זה מודגש היטב במשפט: "בני אם חכם לכך ישמח לבי גם אני".

הטלת המשימה וביצועה או אי-ביצועה הם מוטיב מוכר המופיע בסיפורי עם רבים. משאלתו של האב ומילויה הנלהב על ידי הבן מזכירים במידה רבה את מוטיב השליחות. **אולם הופעתו של מוטיב זה כאן היא תוספת בולטת על רקע הנוסחים העממיים הידועים, שבהם היחיד הזוכה ל"קפיצת הדרך" הולך על דעת עצמו. תוספת מוטיב זה משנה את משמעותו של הסיפור העממי ומייחסת לאב, לא פחות מאשר לבן, אחריות לנס. החמצתו של האב אף היא פרי צירוף של תכונות השניים: הפעם חוברת תמימותו של הבן, המנסה לחזות את תגובות אביו ואת התנהגות העז, אל ייאושו הנמהר של האב. שניהם שותפים אפוא שלא בידיעתם, כמובן, ביצירת התנאים להתרחשות הנס, ושניהם גם שותפים שלא בידיעתם בסיכול האפשרות הזאת בשנית.**

כאמור, הבן אינו מתכוון לעלות לארץ ישראל, וכשהוא מגיע לשם, הוא אינו יודע "מה שם המקום הזה". מכאן שלא הייתה במעשיו התכוונות מודעת. אולם עגנון מגניב אל הסיפור רובד סמוי באמצעות הלשון שהוא נוקט: מסופר כי הבן קושר **משיחה** לזנבה של העז. עגנון מעדיף להשתמש במילה בלתי-נפוצה (ולא במילה "חבל", למשל), שעל פי צלולה מעלה על הדעת מילה אחרת: **משיח** *. ולא זו בלבד, אלא שמילה זו חוזרת בסיפור שמונה פעמים. החזרה המרובה על מילה בעלת כוח אסוציאטיבי כזה ודאי שאינה מקרית, והיא מתפקדת כאיתות לקורא. ברוב המקרים נקשרת מילה זו לשיח הפנימי של הבן או לדיבורו בפועל. עובדה זאת מעלה את השאלה, אם אותו בחור רומז לאביו כי הוא הולך בעקבות המשיח. אם התשובה על שאלה זאת תהיה על דרך החיוב, כיצד נסביר את שאלתו "מה שם המקום הזה?" נראה כי אפשר לתרץ קושי זה, אם נייחס את הדחף לשימוש חוזר במילה זאת אל רובד בלתי-מודע של הבן, בבחינת "אמר ולא ידע מה אמר". הבן, באופן בלתי-מודע ובלתי-מתוכנן, נוהג אחר איזו בשורה משיחית ומגיע לארץ ישראל. אולם כאשר הופך הוא להיות מודע לכוחה של המשיחה הקשורה לעז ("ואל תשאלני איך הגעתי לכאן, אלא אחוז במשיחה וצא..."), הוא מבקש להנחילה הלאה, לאביו, ונכשל. למעשה, כוונתו של הבן להוביל את הוריו בעקבותיו מסוכלת פעמיים. כפי שמסופר, כוונתו הראשונה הייתה לחכות "עד שיפוח היום ונסו הצללים אשב לי על ההר תחת העץ, אחרי כן אלך לביתי ואביא את אבי ואת אמי לארץ ישראל".

"עד שיפוח היום ונסו הצללים" (שיר השירים ד' 6), כלומר עד שעת הצהריים, עת תחדל הרוח החמה של היום, והצל יעלם. מכאן יש להניח שהבן הגיע לארץ ישראל בבוקר יום ששי, אלא שלא ידע איזה יום הוא, עד ששמע את הכרוז המודיע על קבלת שבת. הוא, כמובן, יכול היה לחזור עם העז ביום ראשון, אך ככל הנראה לא רצה להשהות את העז, אלא להשיבה אל בית הוריו, בתקווה שיבואו בעקבותיו מוקדם ככל האפשר. קדושת השבת משבשת את תכניתו הראשונה. אך גם תכניתו השנייה אינה עולה יפה, והפעם בשל קוצר התפיסה האנושית לראות את הנולד. מוטיב זה משותף לרוב הנוסחים של סיפור עממי זה, אבל עגנון כדרכו מנסח את הדברים באירוניה, המבליטה את המרחק בין הכוונות ובין המציאות:

אמר אל לבו, כשהיא מגעת אצל אבא, אבא **מחליקה על ראשה** והיא מנענעת באזניה. **מיד** נופל הפתק מתוך אזנה, **מיד** נוטל אבא את הפתק וקורא מה שכתוב בו והוא תופס את המשיחה והולך עמה לארץ ישראל.

חזרה העז אצל הזקן, אבל באזניה **לא** נענעה והפתק **לא** נפל. כיוון שראה הזקן את העז שהיא חזרה ובנו איננו התחיל **מטפח על ראשו** וצועק ומילל... (ההדגשות אינן במקור).

הניגוד האירוני שבין הציפיות האנושיות ובין המציאות ברור. **תכנית אנושית אין בכוחה לצרף את הנסיבות ואת התנאים להתרחשות נסית**, ובדומה למה שמשתמע מהמדרשים, שהובאו לעיל, לא ניתן להנחיל לכלל הציבור את



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

הסוד בדבר "קפיצת הדרך", נס המתרחש ליחידים.

שיתוף הפעולה שלא מדעת בין האב לבן ביצירת אפשרות להתרחשות הנס בראשונה ובסיכולו בשנייה מעמיד בספק את שאלת האחריות האישית של השניים, אם לחיוב ואם לשלילה. על כל פנים נדמה, כי קשה להגיע לקביעה חד-משמעית בנושא זה. האב והבן אמנם נבדלים זה מזה בתגובותיהם, אך הם מעוצבים בסיפור באורח סטריאוטיפי כזקן וכצעיר. האב חולה, חששן, חקרן; הבן תמים, פתוח, אופטימי. אך, כאמור, השילוב בין תכונות אלה הוא המאפשר את ההתרחשויות – את הפלא ואת ההחמצה. יותר משהסיפור חושף את ההנמקה להתרחשות הפלאית ולסיכולה בשנית, הוא מציגה כתופעה, שרב בה הנסתר על הגלוי והמפורש. האם בכלל ניתן היה להעביר הלאה את הידיעה בדבר כוחה המופלא של העז, או שמא מלכתחילה נועדה עז מיוחדת זאת רק לאותו אחד שנגאל? לפי תפיסה זאת אין לראות ב"מעשה העז" סיפור דידקטי, המציג מופת של התנהגות חיובית מול מופת של התנהגות שלילית.

קשה כמובן לדעת, איזה נוסח עמד מול עיני עגנון בבואו לעבד את הסיפור. אך ברור, עם זאת, שבנקודה זאת הולך עגנון בעיבוד בעקבות הנוסחים הנמנעים מלהציג את הפרט שזכה ל"קפיצת הדרך" כבעל סגולות מיוחדות. הוא אינו צדיק ויודע סוד כדוגמת החסיד בנוסח משברשין, שעמידתו בניסיונות ובפיתויים בדרכו במערה חוזרת ומוכיחה את מעלתו המוסרית ואת גודל אמונתו.

לסיפור סוף כפול; חציו טוב וחציו רע. בעניין זה עגנון הולך בעקבות מרבית הנוסחים הידועים. אך כשם שעגנון מדגיש את ההשלמה ההדדית בין הזקן לבנו, המאפשרת את "קפיצת הדרך" בראשונה ואת החמצתה בשנייה, כן הוא מפתח בהבלטה את הפער הגדל והולך ביניהם בסופו של הסיפור.

בסוף הסיפור האב שבוי בתפיסתו המוטעית: "אוי לו לאב שהגלה את בנו..." הוא מקונן.

והקורא חש ודאי באירוניה שבמילים, שהרי הבן הוא שנגאל מהגלות, בעוד שהאב נידון להישאר בה. כשהאב מגלה את הפתק לאחר שחיתת העז, אין הוא מביע, ולו גם במילה אחת, את שמחתו על גורלו הטוב של בנו. עתה הוא מבכה את גורלו שלו, הרע, וזאת לאחר אותה קינה ארוכה על בנו, המשובצת כולה באזכורים מהמקרא – מקינת יעקב על בנו יוסף ומקינת דוד על אבשלום.

ואילו הבן? כפי שנמסר לנו "...עוד ינוב בשיבה דשן ורענן, בארצות החיים שקט ושאנן." [1] קשה שלא לתמוה על כך, שאין הוא מבטא כל דאגה לגורלם של הוריו. כמה רחוקה מציאות זאת מדברי הפרדה של האב לבנו, "בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני"?

ונחזור אל נקודת המוצא: קיומם של נוסחים עממיים שונים למוטיב המחילה הפלאית לארץ ישראל מעיד על משאת נפשן של קהילות יהודיות בגלות להגיע לציון. אך באותה עת מעיד מוטיב נפוץ זה על תחושה של אזלת יד וסבילות, שכן מימוש העלייה לארץ ישראל נתפס במונחים של התרחשות על-טבעית.

ג. ההקשר ההיסטורי

"מעשה העז" יצא לאור לראשונה בשנת תרפ"ה בכתב העת הדים ד', א, ניסן-אייר. פעם נוספת פורסם באותה שנה בקובץ בהוצאת הדים שבו כונסו כל סיפורי פולין שיצאו עד לשנה זו. עגנון עלה ארצה בשנית בשנת 1925 (הוא עלה לראשונה ארצה בשנת 1908 ועזב ב-1912). בגרסתו הראשונה נקרא הסיפור "מעשה העז או פי המערה". פרסום הסיפור לאחר עלייתו ארצה מעמיד אותו בהקשר היסטורי.

מנקודת תצפית היסטורית, יש לשאול באיזה אופן עלינו לקרוא את הנתק שנוצר בין האב, נציג דור האבות שנשאר בגלות, לבין הבן, המייצג אולי את הצעירים החלוצים שעלו ארצה. האם נמתחת כאן ביקורת נגד אחד מהנציגים הדוריים הללו או אולי נגד שניהם? ואיזה אור שופך הרקע האוטוביוגרפי על הסיפור? עם מי מהשניים מזדהה עגנון "הגולה" בעת כתיבת הסיפור, עם הבן שזכה בקפיצת הדרך ובחיי אושר ושלווה או עם האב הדואב שנותר מאחור?

ייתכן שבעיבוד הנוסח העממי עגנון אומר לבני דורו (ולעצמו) כי הסיפור על אודות קפיצת הדרך שאירעה לצעיר התמים מושך אמנם את הלב אך אינו נושא עוד משמעות אקטואלית, לא לבני הדור הצעיר ולא לבני הדור המבוגר, שהרי פי המערה סתום, ואת הנס שהתרחש פעם יחידה בעבר אי אפשר למחזר. מי שרוצה לעלות לארץ ישראל, אל לו לחכות לנסים!



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

כמי שנמנה עם הדור הצעיר יותר הוא אולי מבטא, במסווה של סיפור עממי, רגשות אמביוולנטיים דוריים ואישיים בנוגע לכוונה לעלות ארצה, צעד שיש עמו נטישה לא רק של דור ההורים, אלא של תרבות יהודית קהילתית עתיקה יומין שצמחה בגולה במשך אלפי שנים – על מורשתה הרוחנית, מוסדותיה ואורחות חייה.

כדי ללמוד על קשיי הפרדה שאפיינו את עגנון ערב עלייתו השנייה ארצה, מומלץ לקרוא את הפרקים הרלוונטיים ברומן **אורח נטה ללון** (1939). רומן זה מתאר את הפגישה המאוחרת והנוראה של עגנון עם עיירת ילדותו ונעוריו, בוצ'אץ', המכונה בכתביו "שבוש", לאחר החורבן שעבר עליה בשנות מלחמת העולם הראשונה. לקראת סיומו של הרומן מתאר המספר, בן דמותו של המחבר, את תהליך שובו ארצה (עם בני משפחתו). תיאור זה משקף היטב את קשייו הפנימיים של עגנון לנתק סופית את קשריו עם עיירת נעוריו על כל מה שהיא מייצגת, בית המדרש הישן, שברי האדם המהלכים ברחובותיה – עולם שלם שבגסיסתו צפה, בעודו מודע לסופו הבלתי-נמנע. למרות ידיעה זו הפרדה קשה ומתאפיינת בסדרה של דחיות.

אם אפשר בכלל לקרב את שתי היצירות זו אל זו – את הסיפור העממי המיתמם שנכתב לראשונה בתחילת שנות ה-20, ואת הרומן המתוחכם המכיל יסודות אוטו-ביוגרפיים, שנכתב כמעט 20 שנה לאחר מכן – כי אז יש לומר שעגנון המאוחר קרוב הרבה יותר לאב החקר והחששן מאשר לבן התמים והשחם.

יש אולי מקום גם להשוות את חציו האידילי של סיום "מעשה העז", המיוצג בגורלו של הבן, לסיפורי עלייתם של צעירים ביצירותיו הריאליסטיות של עגנון. בסיומי הסיפורים הריאליסטיים העולים או המהגרים הצעירים, אינם דשנים ואף לא שאננים.

גרשון שקד כותב על כך את הדברים שלהלן:

המהגרים הצעירים של עגנון הם תמימים ובלתי-מודעים לעצמם, ומבחינה זאת דין חמדת המוקדם (**בארה של מרים**) כדין יעקב רכניץ (**שבועת אמונים**) ויצחק קומר (**תמול שלשום**) המאוחרים. הם אינם מודעים להנמקות המריצות אותם, ורואים לנגד עיניהם, כגיבורי הספרות הז'אנרית, את הנימוקים האידיאליים בלבד. המחבר הוא-הוא שמאיר את הנמקתם התמימה בהארה אירונית [...] (**הספרות העברית, 1890-1980**, כרך ב', הקבה"מ וכתר, 1983, עמ' 161).

בסיפור הנושא אופי עממי יכול היה עגנון להותיר את גיבורו התמים במצב של שלמות אידיאלית השמורה לצדיקים. אולם לקורא, התמים פחות, קשה לקבל את שאננותו של הגיבור, שבמהלך הסיפור גילה אמנם מסירות נלבבת לאביו, כוונות טובות וכושר המצאה, אך לקראת סופו אינו מגלה כל צער על הריחוק מהוריו ואף לא שואל את עצמו מה עלה בגורלם. שתיקתו של המספר בעניין זה רועמת.

ד. הקונבנציה של הסיפור העממי בשירות העיבוד הספרותי

בבואו לעבד את הסיפור העממי עושה עגנון שימוש בקונבנציות סגנוניות האופייניות לסוג סיפורי זה, כגון בחריזה, בחזרות על תבניות מסוימות ובזכרי לשון. אולם עגנון אינו סופר עממי, המספר את סיפוריו בעל פה, והשימוש המתוחכם שהוא עושה בקונבנציות המיוחסות לסוג הספרותי מנוצל לשם הצפנת משמעות עקיפה.

חריזה

בשלושה מקומות בסיפורו משבץ עגנון משפטים מחורזים: בתחילה, באמצע ובסוף:

- יצאו לבקשה ולא מצאוה לא בחצר ולא בגן, לא על גג בית המדרש ולא אצל המעיין ...
- וכך היו הולכים שעה או שתיים, ואולי יום או יומיים. כשכשה העז בזנבה וגעתה בפיה, והמערה לסופה הגיעה.
- מני אז סמוי פי המערה מן העין, ודרך קצרה עוד אין. ואותו בחור אם לא מת, עוד ינוב בשיבה דשן ורענן, בארצות החיים שקט ושאנן.

שלוש הוא מספר נוסחאי המצוי באופנים שונים בכל סוגי הספרות העממית. עגנון מאמץ מספר זה, אך מבליע את השימוש בו, שכן החריזה אינה מתפקדת כאן כפזמון חוזר, והמשפטים החוזרים שונים בתוכנם ובצליליהם. בכל זאת, ניתן לעמוד על דמיון מסוים בניסוחם של שלושת החרוזים: בשלושתם בא לידי ביטוי יסוד הידיעה המוגבלת: בחרוז



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

הראשון לא ידוע מקום המרעה של העז, בחרוז השני לא ידוע אורך השהות במערה, ובחרוז השלישי איננו יודעים היכן מקומה הנסתר של המערה ומה גורלו של הבן (אם לא מת...). החריזה מבליטה אפוא את אופיו הפלאי-החידתי של הסיפור.

נוסף לכך, החריזה משווה לסיפור אופי "קליל", כאילו מדובר במעשייה לילדים. במעשיות מעובדות לילדים משתלבים לעתים קרובות פסוקים מחורזים המתפקדים כפזמון. פניית האם לראי ב"שלגיה", למשל, מחורזת בעיבודים שונים, וגם איומי הזאב בגרסאות שונות של "מעשה בשלושה גדיים" מחורזים, ויש די דוגמאות מוכרות אחרות. אפקט "ילדותי" זה עומד בניגוד אירוני למורכבות הרעיונית המקופלת בסיפור המעשה ולאופיו העגום של הסיום, לפחות מנקודת מבטו של האב, שאינו רענן ואף לא שאנן.

חזרות ותקבולות בין משפטים

תחבולה נוספת שעגנון משתמש בה היא יצירת תקבולות בין משפטים, ודווקא לשם הנגדה. לדוגמה: הניגוד בין תחזיתו האופטימית של הבן לאי-מימושה (כפי שכבר הוזכר). דוגמה אחרת: קריאותיו של האב לפני שחיתת העז ולאחריה: "אוי לו לאב שהגלה את בנו ואוי לה לזו שטרדתהו מן העולם" לעומת "אוי לו לאיש שקיפח את מזלו בידי ואוי לו לאיש שגמל רעה לעושה טובה". גם לחזרה המרובה על המילה משיחה נודע תפקיד בעיבוי המשמעות כפי שצוין לעיל.

זכרי לשון

בסיפור קצר זה יש מספר לא מועט של זכרי לשון מהמקרא. זכרי לשון מקראיים אפשר למצוא גם בספרות חסידית הנחשבת לעממית. אולם גם בנקודה זאת ניתן לראות כיצד עגנון מצפין משמעות סמויה ומורכבת באופן שבו הוא עושה שימוש בתחבולה ספרותית זאת. בתיאור ארץ ישראל משובצים זכרי לשון מ"שיר השירים", ובקטע הקינה של האב משובצים חלקי פסוקים מקינותיהם של דויד ושל יעקב. נוצר כאן ניגוד מאוזן בין נקודות השיא של סיפור הבן ובין נקודת השפל של סיפור האב, וזכרי הלשון מבליטים את הבדל הגורלות שבין השניים. ניתן לומר, כי קטעי הפסוקים משיר השירים מעניקים אופי אידילי-רומנטי לתיאור הארץ, ומרמזים על הוויה של הרמוניה ושלמות בין העם לאלוהיו, בהתאם למסורת הפרשנות האלגורית של שיר השירים. רישומם של זכרי הלשון מקינת דויד על אבשלום ומקינת יעקב על יוסף שונה לחלוטין. לבד מכאב השכול הם מעלים על הדעת מצבים של שבירה. הן מותו של אבשלום והן היעלמותו של יוסף הם סיפורים המשקפים את פגימת השלמות המשפחתית. ההשתמעויות הנלוות אל זכרי הלשון הללו מאירות אפוא את ההתרחשות הנסית באופן דו משמעי: לנס מחיר משלו. מעניינת במיוחד האנלוגיה בין מצבו של האב בסיפור ובין מצבו של יעקב. שניהם קוננו על בן שלא מת. מבחינה זאת האנלוגיה היא ישירה. אך בעוד שיעקב ישב בכנען, ובנו הגיע למצרים, הבן בסיפורו של עגנון הגיע לארץ ישראל, ואביו נשאר בגלות. מבחינה זו האנלוגיה היא גם ניגודית.

נספח 1: המנהרה לארץ ישראל

נספח 2: הפרה המסתורית

פתח למחשבה

- האם לסיפור סוף טוב? נמקו את דעתכם!
- במקום מסוים בסיפור ניתן לראות כי האב שוגה בפירוש האירועים שאירעו. במקום אחר ניתן לראות כי הבן שוגה בתחזיתו לעתיד. אתרו שני מקומות אלה ונסו להסביר מה ניתן ללמוד מטעויות האב והבן?
- מי מהשניים, האב או הבן, אחראי לאפשרות התרחשותו של הנס ומי מהשניים אחראי להחמצה? האם בכלל יש מקום "להאשים" מי מהשניים?
- האם מוסבר או נרמז בסיפור מדוע זכה הבן ולא זכה האב? נמקו!

* תשומת לבנו לקשר הצלילי בין שתי המלים הוסבה בניתוח אחר של הסיפור, המופיע במדריך למורה "על הארץ הטובה", לחוברות 1-2, לבית הספר היסודי הממלכתי-דתי.

[1] משפט זה מתבסס על הפיסוק מתהלים צב 15 (שהוא "מזמור שיר ליום השבת") המתייחס לצדיקים: "עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו".



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

ש"י עגנון - נספח 1: המנהרה לארץ ישראל

נספח 1: המנהרה לארץ ישראל

קונבנצ'יק הוא כפר בסביבות שְׁבֶרֶשׁ. בדרך לכפר זה, בין הרים גבוהים, יש גיא עמוק, ההולך ומעמיק עד שהוא הופך לכעין בור. בגיא ההוא מצויה מערה, שהאיכרים המקומיים קוראים לה "בית ספר יהודי". מספרים, שכאשר נדדו היהודים מספרד לפולין, הם נחו זמן מה בדרך ההיא, ובשעת מעשה עסקו בתורה והתפללו. על כמה עצים באותה סביבה מצויים עדיין עקבות מילים עבריות חקוקות, שיש לקרוא אותן כך: "כאן השלמנו מסכת שבת." שם גם מצוי פלג מים הנקרא עד היום "פלג שמואל הנביא."

באותה סביבה מצויה גם מערה, שלפי המסורות יש בה דרך המוליכה לארץ ישראל. מספרים, שלפני מאה שנה בקירוב גר בשברשין צדיק, שהכול קראו לו "הרבי'לה הלבן", על שום הבגדים הלבנים שנהג ללבוש תמיד. בשל מופתיו הוא מפורסם בכל הסביבה עד היום הזה. הוא השתוקק מאוד להביא את המשיח. פעם אחת יצא הצדיק היערה ואמר, שהוא הולך לארץ ישראל. יחד אתו הלכו כל הילדים הקונדסים וכמה נשים צדקניות, עד שהגיע אל המערה ההיא. שם עצר. תחילה שלח פנימה עז, והמתין שלושה ימים. כשראה שהעז לא חזרה אחרי שלושה ימים, אמר, שזוהי ודאי הדרך לארץ ישראל. הוא נכנס למערה, ומעולם לא יצא עוד ממנה.

מתוך הספר "יידישער פולקלור", עורך י"ל כהן, 1954-55, ניו-יורק, עמ' 147, תרגום מידיש: ד' ברגמן ופ' שירב.



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

ש"י עגנון - נספח 2: הפרה המסתורית

נספח 2: הפרה המסתורית

בכפר קטן גרה משפחה יהודית ענייה ומטופלת בילדים. מצבה היה קשה מאוד. האב היה חולה ושכב במיטה, האם נחלשה מרוב עבודה, והילדים, שהיו עדיין קטנים, לא יכלו לעזור.

פרה אחת הייתה להם, וממנה היו מתפרנסים. מדי יום ביומו היו חולבים אותה, מוכרים את החלב שלה וקונים תמורת הכסף – לחם ובגדים. בוקר בוקר אחרי החליבה הייתה האישה שולחת את הפרה למרעה, וערב ערב הייתה הפרה חוזרת הביתה, כשעטיניה מלאים חלב מתוק כדבש.

לילה אחד, אחרי שהפרה חזרה בשעה מאוחרת מאוד, שמעו בני הבית רעש ברפת. מה קרה? הלכו לרפת וראו את הפרה עומדת ומגרדת בלי הפסק את אוזנה. התחילה הפרה לגעות ולא הפסיקה ולא נחה ולא נתנה גם לבני המשפחה לנוח. הבעל החולה התעצבן והתחיל לצעוק.

התעוררו הילדים והקימו רעש גדול. גם השכנים התעוררו ובאו לראות מה קרה. משראו את סיבת המהומה, התרגזו ואמרו: בגלל פרתכם כל הכפר אינו ישן. צריך לשחוט אותה ולהיפטר ממנה.

כך אמרו וכך עשו. למחרת היום, לפנות בוקר, קראו לשוחט שישחוט את הפרה. האם בכתה מרוב צער, כי אהבה מאוד את הפרה, מקור הפרנסה היחיד; ובלבה חשבה: ממה נתפרנס עכשיו? והרי תמורת הכסף שנקבל בעד הבשר, אין לקנות פרה אחרת. אבל לא הייתה ברירה. מה יכלה האישה המסכנה לעשות? בריאותו של בעל קודמת לחיי פרה...

שחטו את הפרה, וכאשר הפשיטו את עורה, מצאו באחת מאוזניה מכתב. רצה האם עם המכתב אל הרב, ואחרי שהוא קרא את הכתוב בו, התחיל לבכות ולצעוק.

- מה קרה? – נבהלה האישה.

- היודעת את, איזו שטות עשיתם? – התרגז הרב. – הפרה ששחטתם הייתה עוברת יום-יום דרך מנהרת סתר לירושלים עיר הקודש, ואנשי ירושלים כתבו במכתב זה, שאם נלך בעקבות הפרה, נגיע לארץ הקודש. ועכשיו, כששחטתם את הפרה, מי יראה לנו את הדרך?

פרצה האישה בבכי: ואנחנו, מה יהיה עלינו? בעלי חולה, הילדים קטנים עדיין, והפרה שפרנסה אותנו איננה.

השיב הרב: את הנעשה אין להשיב. את הפרה המתה אי אפשר להחזיר לחיים. אך לעזור לכם נוכל. אסף הרב כסף מאנשי הכפר, וקנה לבני הזוג פרה אחרת.

שנים חלפו, הילדים גדלו ומצב המשפחה נשתנה לטובה. אך על הפרה שנשחטה לשווא ועל המנהרה שלא זכו לעבור בה לירושלים, לא פסקו מלהצטער – הרב, בני המשפחה וכל אנשי הכפר.

מתוך "סיפורי בעלי חיים בעדות ישראל", עורך דב נוי, עיריית חיפה, המוזיאון לאנתולוגיה ולפולקלור, ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י), 1976, עמ' 96-98.



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות המזכירות הפדגוגית

ש"י עגנון - אגדה: מדרש איכה

אגדה: מדרש איכה

היה עומד וחורש ונפסקה הפרה מתוך עול המחרישה מלפניו, והיתה רצה והוא רץ אחריה, רצת והוא רץ אחריה עד שבזמן מועט נמצאה בבבל (...) ושאלו אותו: "אימתי יצאת ממקומך?" ואמר להם: "יום הזה". – ואמרו: "באיזה דרך באת?" – "בזה". – "הראה אותו לנו". וכשיצא להראות להם נעלם ממנו ולא הכיר באיזה הדרך.

מדרש איכה לפרק ג' פסוק 9 (על-פי התרגום של "פני משה")

ש"י עגנון - אגדה: תלמוד ירושלמי

אגדה: תלמוד ירושלמי

איש אחד היה יושב ורועה שוורים. ברח השור, רץ אחריו ונמצא יושב בבבל. אמרו לו: "מנין באת?" אמר להם: "מארץ ישראל". אמרו לו: "ומתי יצאת?" אמר להם: "ביום הזה". אמרו לו: "באיזה דרך באת?" חיפש את הדרך ולא מצא, לקיים מה שנאמר "גדר דרכי בגזית".

תלמוד ירושלמי, מעשר שני, פרק ה', הלכה ב' (על-פי התרגום של "פני משה")



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

ש"י עגנון - נוסח מפולין - "שתי עזים"

נוסח מפולין - "שתי עזים"

ביערות ליד העיירה שְׂבֵרֶשֶׁין בפולין חיו חסיד ואשתו. מדי שבת היה החסיד הולך לעיירה כדי להתפלל וללמוד בבית המדרש. מה עשה בשאר ימות השבוע? איש לא ידע. דבר אחד היה ידוע: היו לו שתי עזים, שנתנו חלב מועט. בכל יום נהגה אשת החסיד לשחרר את העזים בשדה, ובערב כלאה אותן. החסיד ואשתו מכרו חלב עזים, חמאה וגבינה, אך את פרנסתם מצאו בקושי.

יום אחד ביקשה האישה לחלוב את העזים ולא מצאה אותן. חיפשו אותן החסיד ואשתו ביער ולא מצאון. האישה נזכרה, כי בבוקרו של אותו יום שכחה לקשור אותן. היא החלה לבכות ולצעוק, אך בעלה ביקשה לחדול מכך באמרו בחיוך: הכול בידי שמים. האישה הציצה בעיני בעלה, והבינה, כי משהו מסתתר מאחורי הדברים. היא נזכרה, עד כמה נכסף בעלה לקנות את העזים ולגדלן. אז הוא אמר: זהו רצון שמים.

בשעת השקיעה שבו העזים ובאותו ערב עצמו הן נתנו חלב בשפע, יותר מכל יום אחר. אשת החסיד ראתה בכך אות, כי ברכה שורה על העזים. למחרת היום שוב לא קשרה אותן. גם הפעם לא מצאה את העזים במשך היום, אך בערב הן שבו כבדות מחלב. החסיד ואשתו מכרו את החלב בעיירה, היה זה חלב מיוחד במינו! הוא הביא מרפא לחולים, ואף חולים חסרי תקווה החלימו לאחר שתייתו. עד מהרה לא היו עוד חולים בכל עיירת שברשין.

עברו שישה ימים. ביום השביעי החליט החסיד ללכת בעקבות העזים ליער. נחפזו העזים לדרכן, והחסיד הלך אחריהן. הן הגיעו למקום שבו היו העצים צפופים ומוטים זה על גבי זה. העזים חמקו מתחת לעצים. החסיד הלך אחריהן. בקרבת עצים אלה נגלה פתח באדמה, והעזים נכנסו בעדו. החסיד הלך בעקבותיהן. לפתע הוא מצא עצמו במערה, וראה מרחוק קרן אור. העזים מיהרו אל כיוון האור. החסיד הלך בעקבותיהן. בדרך קפצו מולו שדים שחורים עם לשונות אדומות. צריחותיהם עלו עד לב השמים. אבנים נפלו מכל עבר. קול צלצולן של מטבעות כסף הגיע לאוזניו מאחור, ונשים עירומות הלכו וקרבו אליו.

אבל החסיד המשיך בדרכו. הוא לא הביט ימינה ולא הביט שמאלה. אמונתו בשמים לא עזבה אותו, אף לא לרגע. הרוחות הרעות שעמדו בדרכו נעלמו אחת אחת. החסיד הגיע לאור שבקצה המערה. כשטיפס ויצא, ראה שמים כחולים, ונער עומד ומחלל מנגינה לעזיו. כשראה את החסיד התקרב הצעיר ושאל בעברית: האם חדש אתה במקומנו? החסיד נעמד בחרדת קודש. הוא הבין שרגליו עומדות על אדמת הקודש. הנער המשיך בדבריו: אף אני הגעתי לסביבות צפת רק לאחרונה. עד כה נהגתי לרעות את עזי בהרי יהודה וירושלים.

החסיד השליך עצמו על האדמה, נשק את עפרה ואבניה, והודה לאל. אז ישב וכתב מכתב ליהודי שברשין ולכל יהודי הגלות. הוא הזמין אותם לבוא בעקבותיו ולא לפחד כלל מן הדברים שיתגלו לעיניהם במערה, שהם רוחות ללא ממשות. החסיד קיפל את המכתב בעלה תאנה גדול וקשר אותו לצווארה של אחת העזים. על העלה כתב, שאת המכתב יש למסור לידי רב העיירה.

באותו ערב עצמו שבו העזים הביתה, כבדות מחלב. אשת החסיד ראתה, כי בעלה לא שב, ונצטערה מאוד. היא



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות המזכירות הפדגוגית

הייתה כה מודאגת, עד כי לא הבחינה בעלה התאנה שהיה קשור סביב צווארה של העז.

האישה חיכתה יום, יומיים, שלושה ימים, ובעלה עדיין לא חזר. היא חשבה ששודדים רצחוהו נפש, ושאלה עצמה, מה עוד נותר לה לעשות לבדה ביער. מוטב שתעבור לגור בעיירה שברשין, בין אנשי הקהילה. אך אמרה וכך עשתה. ומה יועילו לה העזים בעיירה? מוטב יהיה לשחוט אותן ולמכור את בשרן. כך אמרה וכך עשתה.

רק לאחר שנשחטו העזים מצא השוחט את המכתב בעלה התאנה, ומיד קרא לרב העיירה. כשקרא הרבי את המכתב, החל לבכות: מה ניתן לעשות עתה? את העזים אי אפשר להשיב לתחייה, ורק הן ידעו את הדרך לארץ הקודש.

הרבי גזר על יהודי שברשין שלושה ימי תענית ותפילה. כנראה משום חטאיהם המכתב לא נמצא בזמן. מעתה שוב לא יוכלו להגיע לארץ הקודש ויאלצו לחכות בגלות לגאולה.

הרבי של שברשין שמר את המכתב בבית המדרש שנים רבות. בזמן השרפה הגדולה, כאשר רובה של העיירה עלה באש, אבד גם המכתב מארץ הקודש.

סופר ביידיש לדב נוי על-ידי יהודי פולני. הנוסח המתורגם לאנגלית מצוי בספר
Press, 1963, pp. 4-7 Chicago ed. Dov-Noy, The University of Israel Folktales of



משרד החינוך

הפיקוח על הוראת הספרות

המזכירות הפדגוגית

ש"י עגנון - נוסח מתימן – "מעשה בעז"

נוסח מתימן – "מעשה בעז"

בתימן, בכפר שליד צנעא, חי יהודי עני מאוד. בקושי רב הרוויח למחייתו ולמחיית בני ביתו. יום-יום היה יוצא לשדה כדי לרעות את העזים המועטות והדלות שהיו לו. בערב היה חולב אותן ומוכר את חלבן במחיר זול. רק אנשים עניים מאוד היו קונים ממנו חלב, כי לכל היהודים היו בביתם עזים ופרות, שרועים ערביים היו מובילים אותן לשדה. אבל היהודי העני שלנו היה יוצא בעצמו לשדה לרעות את עזיו, והיה טורח הרבה כדי למצוא להן מקום מרעה. כאשר היה חוזר בערב, לפני החשכה, לביתו, היה עייף, יגע ושבור.

יום אחד חלה העני. הוא לא יצא למרעה, וביקש משני בניו, שאחד מהם היה בן ארבע-עשרה ואחד בן עשר: צאו למרעה במקומי.

קמו בניו בבוקר ויצאו לחפש את המרעה, אך לא הצליחו להגיע אליו, כי טעו בדרך. לפתע התחילה אחת העזים להתרחק מן העדר, והבן הגדול, בן הארבע-עשרה, הלך אחריה כדי להחזירה. התחילה העז לרוץ, והבן אחריה. העז בורחת, והבן אחריה. קרא הבן הבכור אל אחיו הצעיר: חזור בינתיים עם שאר העזים הביתה, ואני אחזיר את העז העקשנית באיחור מה.

חזר האח הצעיר עם העזים הביתה, והבן הבכור הוסיף לרדוף אחרי העז הבורחת. עבר זמן מה, והבן לא שב לביתו. התחילו בני הבית לדאוג לו, וככל שעבר הזמן, כן רבתה הדאגה. למחרת היום התחילו להתפלל לשלומו ואף פתחו בצום, אך הבן לא שב הביתה. המשיך בן-הרועה לרדוף אחרי העז, עד שלעת ערב הגיע בעקבותיה למקום נפלא, שבו ראה תפוחי-זהב הזוהרים כשמש, אילנות תפוחי-עץ המאירים כאור הירח, אגסים הנוטפים עסיס רב, מטעי-זיתים וכרמי-גפנים. בין עצי-הפרי למיניהם זרמו מים זכים וצוננים, המשיבים את הנפש והמהנים את העין.

השתכשכה העז במים הצלולים ושתתה מהם. אחר-כך התגרדה בגזעי העצים, והבן השתכר ממראה המקום, שהיה בעיניו כמראה גן-עדן, ולא יכול היה לעזבו. הוא אכל מעצי הפרי, ועז היה רצונו להישאר במקום ולהמשיך ליהנות מטובו ומיופיו.

לקח בן-הרועה נייר ורשם עליו: אבי היקר, אני נמצא במקום מופלא, שבו נמצאים כל מעדני העולם ויופיו. ממש בגן-עדן. אנא, אבי, עזוב את הבית הדל ובוא לכאן כדי ליהנות מכל טוב, ולא תסבול עוד עוני ומחסור, כי האל האיר דרכי, והעז הביאה אותי למקום זה. אחרי שסיים לכתוב את הפתק, קיפל אותו ושם אותו באוזן העז, וזו התחילה לחזור אל בית הרועה העני.

חזרה העז לבית הרועה, כשהיא בריאה ושלמה. כאשר הגיעה לבית העני, מיהרו כל בני הבית בשמחה לקבל את פניה, אך גדול היה כאבם כאשר ראו, כי העז חזרה בלי הבן ובלי כל סימן למה שעבר עליהם. בני הבית תיארו לעצמם, כי בנם נהרג ולא יחזור הביתה. מיד פתחו בבכי ובמספד מר על בנם האומלל שאבד. אחרי שקמו מימי אבלם, לקח האב השכול את העז, ומרוב צער וכאבו על מות בנו שחט אותה, כי לא יכול היה להסתכל בסיבת המוות של בנו. העז הזכירה לו השכם והערב את בנו האהוב ואת הגורם למותו.

אחרי ששחט האב את העז ומכר את בשרה הדל בתשלום זעיר, מצא פתאום פתק באוזנה. הוא מיהר לקרוא אותו ומיד נתמלא חרטה על פזיזותו. מה חבל שאין העז יכולה להראות לו עתה את הדרך אל המקום שבו נמצא בנו, למקום האושר והשפע, למקום הנחלה והשובע. נשאר האב העני מסכן עד סוף ימיו, ולא הוסיף לשמוע דבר על אודות בנו בכורו. והבן הוסיף ליהנות ממעדני המקום הנפלא שהוא כגן-עדן, וחיכה בכיליון עיניים לבואו של אביו ושל כל בני המשפחה.

לעולם לא הבין הבן, מה מנע את אביו ואת בני ביתו מלהגיע אליו...

הסיפור נרשם על-ידי רחל סרי מפי גיסתה יונה. ראה: דב נוי, "סיפורי בעלי חיים בעדות ישראל", עיריית חיפה, המוזיאון לאנתולוגיה ולפולקלור, ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י), 1976 עמ' 96-98.